

بازشناسی و تحلیل جایگاه عناصر موجود در باغ ایرانی با تأکید بر اصول دینی - آیینی

احسان زمانی* محمد رضا لیلیان**
آرین امیرخانی*** هانیبه اخوت****

Recognition and Analyses of the Persian Gardens' Elements with Respect to Ethical Principles

Ehsan Zamani * M.A
Mohammad Reza Leylian ** M.A
Aryan Amirkhani *** M.A
Haniye Okhovat **** M.A

Abstract

Among different natural elements, water and plants are the most important ones. They usually influence the other natural elements. If they are carefully taken into consideration at the time of environmental design, a more qualified sustainable living space could be developed which could result in an economic saving as well. Meanwhile, it is important to be familiar with the different conceptual, functional and esthetic aspects of the mentioned elements to be able to organize them in a better way. Herein, the wise combination of water and plants in the Persian gardens is a remarkable example of its kind which crystallizes a sustainable design with respect to the above aspects.

This paper investigates the importance of water, trees and flowers -as the leading environmental factors- in Islamic documents in addition to some gnostics viewpoints. The position of these elements in the Persian gardens is discussed afterwards.

The results show that the Persian garden has a wise, philosophical design concept in which the environmental factors such as water and plants are arranged, not only to provide people with their physical needs (Functional and Esthetic aspects), but also to prepare them with a metaphysical and intellectual space (Conceptual aspect). These qualities have made the Persian gardens survive over the centuries, while harnessing a great cooperative relationship with nature.

Keywords

Persian Garden, Ethical principles, Conceptual Aspect, Functional Aspect, Esthetic.

چکیده

امروزه نیاز جسمی و روحی انسان به برقراری ارتباط با طبیعت، موجب گردیده که در همهٔ جوامع، طبیعت به مثابه میراث فرهنگی تلقی شود؛ در میان عناصر موجود در طبیعت، آب و گیاه از اهمیت بیشتری نسبت به بقیه برخوردارند و همواره سایر عناصر طبیعی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. ترکیب هوشمندانه آب و گیاه در فضاسازی باغ‌های ایرانی نشان می‌دهد که هر سه رویکرد مفهومی، کارکردی و زیبانشناختی به خوبی در آن رعایت شده و در واقع رمز پایداری باغ‌های ایرانی تبلور این سه مفهوم در مجموعه واحد باغ است. در واقع چنانچه در طراحی محیط زیست جایگاه این دو عنصر به درستی انتخاب شود، محیطی پایدار و کارآمد حاصل می‌گردد. از این رو در طراحی طبیعت و ساماندهی عناصر آن بایستی به سه رویکرد مذکور توجه ویژه مبذول داشت.

هدف اصلی در پژوهش حاضر بیان مبانی و مفاهیم دینی - آیینی متبلور در میراث کنونی باغ‌های ایران است، که به نوبه خود تأثیراتی از دوران پیش از اسلام و پس از آن و همچنین از تفکرات آیینی متفاوت در آن جلوه‌گر شده است؛ لکن چگونگی پیدایش این تفکرات و میزان یا تفاوت تأثیرگذاری اندیشه‌های پیش یا پس از اسلام در باغ ایرانی، مورد نظر پژوهش حاضر نبوده و هر گونه پرسش در علل پیدایش این تفکرات نیازمند واکاوی در پژوهش‌های دیگر است. در حقیقت پژوهش حاضر به دنبال آن است که با ارائه مستندات و مصادیق مختلف دینی آیینی و عرفانی، بدین مفهوم تأکید نماید که کانسپت اصلی و میراث موجود باغ‌های ایرانی، ریشه در تفکرات دینی و آیینی مردمان این سرزمین دارد.

روش تحقیق در این مقاله از نوع توصیفی - تحلیلی و جمع آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای، به همراه مطالعات میدانی بوده است.

نتایج حاصل بیانگر آن است که باغ ایرانی نظامی حکیمانه و کمال‌گراست که عناصر طبیعی آب و گیاه را به نحوی در خود جای داده که نیازهای فیزیکی استفاده‌کنندگان را برآورده می‌سازد، و در همان حال نیز به بعد ماوراء الطبیعه و معنوی آن توجه شده است. همین مسئله باعث بقا و تداوم آن در طول زمان و شاخص شدن آن به صورت مجموعه‌ای واحد شده است. به کمک بازشناخت این ساختار می‌توان در ساختن محیط زیستی مناسب و هماهنگ با نظم موجود، بهره‌برداری لازم را به عمل آورد.

واژگان کلیدی

باغ ایرانی، اصول دینی آیینی، رویکردهای مفهومی، رویکردهای کارکردی، رویکردهای زیبانشناختی.

ehsan.zamani@Gmail.com

Leylian@modares.ac.ir

Aryan_Amirkhani@modares.ac.ir

okhovat@modares.ac.ir

*Department of Architecture, Faculty of Art, University of Tarbiat Modares

**Department of Architecture, Faculty of Art, University of Tarbiat Modares

***Department of Architecture, Faculty of Art, University of Tarbiat Modares

****Department of Architecture, Faculty of Art, University of Tarbiat Modares

*کارشناس ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

**کارشناس ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

***دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

****دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

مقدمه

هر ملت بر اساس جهان‌بینی خویش برای طبیعت ارزش و جایگاهی خاص قائل بوده و ارتباطش را با طبیعت و عناصر طبیعی بر پایه اصول و ارزش‌های منبعث از جهان‌بینی خود شکل داده است. به این ترتیب شناسایی جایگاه عناصر طبیعی در اعتقادات و فرهنگ هر جامعه از اهمیتی بالا برخوردار است و هر چه شناخت و درک مفهومی مردم جامعه نسبت به طبیعت و عناصر طبیعی بیشتر و عمیق‌تر باشد، این جایگاه ارزشمندتر خواهد بود. به تبعیت از جهان‌بینی دیرینه و فرهنگ ایرانی - اسلامی ایرانیان، رابطه مردم این سرزمین با طبیعت و عناصر طبیعی، رابطه‌ای بر اساس احترام به طبیعت و همزیستی با آن است. این تفکر زمین را ملک خدا می‌داند، [Eliade, 1987: 111] در این فرهنگ، عناصر طبیعی مانند آب و گیاه به عنوان آیه و نشانه‌ی الهی محسوب می‌شوند و از چنان اهمیتی برخوردارند که بارها در متون اسلامی نام این دو عنصر تکرار شده است. زیباترین ترکیب مادی آب و گیاه در هنر باغ سازی ایرانی نمایان می‌شود. هنر باغ‌سازی یکی از کهن‌ترین هنرهای ایرانیان است که دارای سنت‌های ارزشمند و قدرتی معنوی است [Hobhouse, 2004: 31] که در آن، عناصر آب و گیاه با سه جنبه مفهومی، کارکردی و زیباشناختی حضور می‌یابند؛ جنبه مفهومی از دو مقوله تفاسیر قرآن کریم و دیدگاه عرفا و شاعران قابل بررسی است، علاوه بر این هر عنصری که در باغ ایرانی قرار می‌گرفت، اعم از آب و درختان و گل‌ها، کارکردی ویژه داشت و برای هدفی مشخص تعبیه شده بود و همچنین سعی می‌شد تا طراحی به گونه‌ای صورت گیرد که اجزا تا حد امکان زیبا بوده و اجزای باغ به گونه‌ای تغییر می‌یافت که رعایت زیباشناسی آنها در نظر گرفته شود.

بر این اساس در پژوهش حاضر برای شناخت جنبه مفهومی و معنوی عناصر آب و گیاه به بررسی آیات، روایات اسلامی و نقل قول‌های عارفان و شعرا پیرامون این دو عنصر پرداخته می‌شود؛ پس از دستیابی به بعد معنوی آب، درخت و گیاه در باغ‌های ایرانی، جایگاه هر یک از آنها در کالبد باغ ایرانی از دو بعد کارکردی و زیباشناختی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

روش تحقیق

در این پژوهش به منظور شناخت سه جنبه مفهومی، کارکردی و زیباشناختی عناصر آب، درخت و گل، ابتدا با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به مطالعه قرآن کریم و تفاسیر صورت گرفته در مورد این سه عنصر پرداخته می‌شود، همچنین برای ارائه نمونه‌های موردی از مطالعات میدانی نیز استفاده شده است. سپس سایر منابع عرفانی شامل نقل قول‌های عرفا و شاعران پیرامون این سه عنصر مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در ادامه با استناد به شواهد کتابخانه‌ای درباره نحوه باغ‌سازی ایرانی و ساماندهی آن با استفاده از آب و گیاهان، بعد کارکردی و زیبایی شناختی این دو عنصر مورد شناخت قرار می‌گیرد؛ تا بدین گونه اهمیت این دو عنصر از دیدگاه قرآن کریم، عارفان و شعرا مشخص و تأثیر آن در جنبه کارکردی و زیباشناختی باغ‌های ایرانی مورد بازبینی قرار گیرد.

آب: اصلی‌ترین عنصر در باغ ایرانی

آب به عنوان اصلی‌ترین و حیاتی‌ترین عنصر شکل‌گیری باغ مطرح می‌باشد؛ استفاده از آب در باغ‌سازی ایرانی بسیار زیرکانه و هنرمندانه صورت گرفته است؛ به طوری که نه تنها به منظور آبیاری و تغذیه گیاهان باغ بکار رفته، بلکه استفاده مفهومی، شاعرانه و هنرمندانه آن زینت‌بخش فضای باغ بوده و با حضور خود طراوت، نشاط، حرکت و زیبایی را به بار می‌آورد. [Johnson, 1929: 71-3] نحوه حضور آب در باغ بر اساس مفاهیم خاصی صورت می‌پذیرد و توزیع آن نیز پیرو نظم و قاعده‌ای است که از یک سو به ویژگی‌های فیزیکی و فنی آب و آبیاری توجه کرده و از سوی دیگر مفهوم‌واری، زیبایی‌شناسی، منظرسازی و معماری را مورد توجه قرار داده است. [بل، ۱-۱۳۸۶: ۴۱] در حقیقت در باغ ایرانی، معماری باغ؛ معماری آب است و درهم آمیختگی آب و گیاهان پدیدآورنده حماسه‌ای بی‌نظیر از شعر، شکوه و موسیقی در خلوت درختان است. آب با شیوه‌ای سنجیده و هوشمندانه، در مسیرها جاری می‌گردد، در حوض‌ها و آب‌نماها ساکن می‌ماند، از آب شربه‌ها و فواره‌ها بالا می‌زند و با حرکت، صدا، نما و طراوت خود جلوه‌گری می‌کند. شیوه حضور و حرکت آب در باغ دارای نظامی خاص و هماهنگ با هندسه و ساختار باغ بوده و در گونه‌های متفاوت باغ ایرانی اشکال مختلف به خود می‌گیرد. [Khansari, 1998: 103] (تصاویر ۱ و ۲)

۱. آب در مبانی اسلامی و مفاهیم معرفتی مرتبط با آن

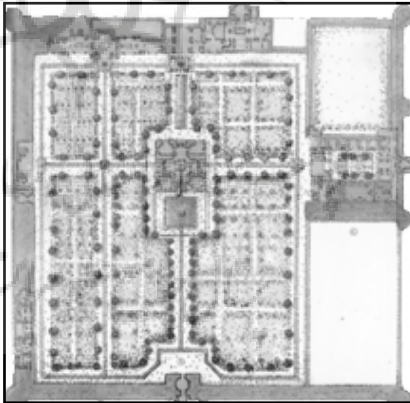
باغ‌های ایرانی از ترکیب "آب جاری" و "پوشش درخت" واحه ای در دل طبیعت خشک ایجاد می‌کند که با توجه به تضاد محیط کویری و باغ، تمثیلی از مناظر با طراوت بهشت است. [Wilber, 1940 : 31] در مبانی اسلامی و عرفانی جلوه‌های مختلفی از آب تکرار شده است که از دو جنبه قرآن کریم و مبانی عرفانی - اسلامی قابل بررسی است و اشاره‌های متعددی به جنبه معنوی آب در این توصیفات به چشم می‌خورد. [حیدری، ۱۳۸۷ : ۷۳]

۱.۱. تحلیل مفاهیم معنوی آب در قرآن

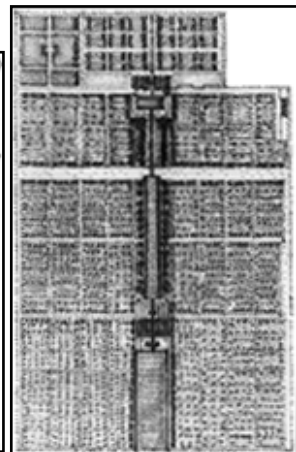
کلمه "ماء" به معنی آب بارها در قرآن کریم تکرار شده و از آن به عنوان مظهر خیر و برکت و پاکیزگی یاد شده است؛ علاوه بر کلمه ماء، اشاره‌های متعدد دیگری به انواع گونه‌های آب شامل نهرها، چشمه‌ها، آبشارهای بهشتی شده است که همگی تصاویر بدیعی از جلوه‌های معنوی آب را نشان می‌دهند؛ [Gheissari, 1975, 24] نقطه اوج تصویری که از بهشت در قرآن اشاره شده "جنات تجری و من تحتها الانهار" می‌باشد و به معنی بوستان‌هایی است، که از زیر درختان و قصرهای آن جوی‌های آب جاری است. این ترکیب کلامی در ۳۵ آیه از قرآن کریم به کار رفته است. در آیه ۱۵ سوره محمد، سخن از چهار نوع نهر رفته است: "مثل آب بهشتی که به مردم با تقوی وعده‌اش را داده‌اند این است که در آن نهرهایی از آب تازه و نمانده "انهار من ماء غیر اسن" و نهرهایی از شیر که طعمش تغییر نمی‌کند "انهار من لبن لم یتغیر طعمه" و نهرهایی از شراب طهور که برای نوشندگان لذت بخش است "انهار من خمر لذه للشارب" و نهرهایی از عسل خالص "انهار من عسل مصفی" است و ایشان در بهشتی از هر گونه ثمره برخوردارند و مغفرتی از پروردگارشان دارند." (قرآن کریم، سوره محمد، آیه ۱۵) جاری شدن آب و حرکت آن در چهار جهت و چهارجوی، تمثیلی از چهار نهر بهشتی است، که در باغ ایرانی به کار گرفته شده است؛ گرچه در بسیاری از باغ‌های ایرانی مشاهده می‌گردد، که آب از یک جهت آمده و ضمن ریختن در یک حوض مقسم در سه جهت دیگر جاری شده است؛ اما گردش آب را در چهار جهت تداعی می‌کند [Ruggles, 2008 : 144]. (تصویر ۳)

تصویر ۳. باغ فین کاشان. حوضچه مقسم آب تداعی کننده حرکت آب در چهار جهت، (همان)

تصویر ۲. پلان باغ فین کاشان. انواع مختلف حضور آب در باغ، ماخذ: همان

تصویر ۱. پلان باغ ارم شیراز: محور طولی آب در تمام طول باغ جریان می‌یابد. ماخذ: Khansari, 1998

کلمه کوثر در آیه "انا اعطیناک الکوثر" (کوثر، آیه ۱) را بعضی از مفسرین به معنای، نهری در بهشت، حوض خاص رسول خدا (ص) در بهشت یا صحرای محشر گرفته‌اند [بیستونی، ۱۳۸۶: ۱۲۱]. نهر یا حوض کوثر چنان که در بعضی روایات آمده، از زیر ارض جریان دارد و مبدأ و نهایت آن بی پایان و نامحدود است و هرکس به اندازه ظرفیت ذهن صاف و پاکش از آن دریافت و بهره‌ای دارد. به طور کلی، توصیفات قرآن از باغ ملکوت به غایت هماهنگ و یکدست است و تصویر روشنی از سرسبزی، چشمه‌های جوشان، نهرها و حضور پایدار آب را عرضه می‌دارد؛ تنها در آیه ۴۶ سوره الرحمن تصویر جدیدی از چشمه‌های جوشان در باغ بهشتی نمایان می‌شود

به طوری که از دو باغ، با دو چشمه جوشان، و دو نوع از هر میوه یاد شده و در ادامه آیات چنین آمده است: "و جز آنها به دو بهشت دیگر است... از شدت سبزی متمایل به سیاهی... در آن دو، دو چشمه همواره جوشنده هست... در آن دو میوه هست و نخل هست و انار هست... در آنجا زنانی است نیک سیرت و زیباروی... حورانی مستور در خیمه‌ها..." (الرحمن، آیه ۶۶) این وصف قرآن از بهشت باعث تلاش‌های فراوانی برای طراحی ترکیب بهشت به شکلی شد که در آن دو بار دو باغ جای بگیرد؛ به طوری که شکل چهار قسمتی باغ‌های ایرانی یا همان چهارباغ ایرانی به لحاظ شکلی و معنایی مرتبط با چهار باغ بهشتی وصف شده در قرآن است. این تقسیم بندی چهارگانه به ویژه در باغ‌هایی به کار می‌رفت که پیرامون مقبره‌ای ساخته می‌شد، [Wilber, 1979: 67] چرا که به این ترتیب چهار جوی، مانند نهرهای باغ بهشت، جلو مقبره جریان می‌یافت و شخص متوفی، در مقبره خود، طعم نعمات بهشتی را می‌چشید. (تصویر ۴)

در جدول ۱ جلوه های مختلف آب در قرآن کریم با تأکید به نمونه کالبدی آن در باغ ایرانی ارائه شده است.

عناصر مربوط در باغ ایرانی	نام سوره و آیه	توصیف قرآنی	انواع نمونه های آب در باغ ایرانی در قرآن
انهار بهشتی	نهرهای اصلی، نهرهای فرعی، جوی ها، کانال‌ها، سینه کبکی، آبگردان	جمعاً در ۴۱ جای قرآن نام برده شده که در ۳۷ مورد آن ترکیب لغوی "بهشت اخروی با نهرهای جاری" به کار رفته است.	جنات تجری من تحت الانهار
چشمه های بهشتی	اساس هندسی باغ ایرانی به صورت چهارباغ و حرکت ۴ نهر در آن	محمد/۱۵	وصف نهرهای چهارگانه بهشتی
چشمه های بهشتی	اعراف / ۱۶۰	معجزه حضرت موسی در جاری کردن ۱۲ چشمه آب	جوشیدن آب از مظهر قنات با استفاده از تنبوشه های سفالی که معمولاً در بالای باغ واقع می شد، استفاده از جوشگاه، فواره، شترکلو
	الرحمن / ۴۶	چشمه‌های جوشان	
	انسان / ۱۸	چشمه سلسبیل حاوی شرابی گوارا از زنجبیل	
آبشارهای بهشتی	ماء مکسوب	واقعه / ۳۰	تراش‌های سینه کبکی، آبنماهای پله ای برای ایجاد آبشار کوچک
حوض های بهشتی	حوض کوثر	کوثر / ۱	استخر در جلوی کوشک، استفاده از انواع حوض
آب نازل شده از آسمان برای سرسبزی زمین خشک	ینزل علیکم من السماء ماء	انفال / ۱۱، کهف / ۴۵، فرقان / ۴۸، عنکبوت / ۶۴، لقمان / ۱۰، سجده / ۲۷، فاطر / ۲۷، زمر / ۲۷، فصلت / ۳۹، ق / ۹، قمر / ۱۱	حیات و زندگی باغ به وجود آب وابسته بود.

جدول ۱: جنبه معنوی آب در قرآن کریم و تبلور آن در باغ ایرانی

مأخذ: نگارندگان

۳.۱. مبانی عرفانی اسلامی و تبلور مفاهیم معنوی آب در آن

عارفان که به طور کلی از ذهنی شاعرانه و درکی هنری برخوردار بودند، به کشف شباهات جنبه‌های مختلف خلقت علاقه بسیار داشتند. از این رو به تفحص در رابطه انسان و طبیعت می‌پرداختند و بسیاری از آنها به کشف شباهتی بنیادی میان رفتار انسان و جنبه‌های مختلف طبیعت نایل آمدند. برای مثال شبلی (متوفی به ۹۱۰/۲۹۷)، عارف غریب بغدادی، در شباهت عارفان عاشق با جلوه‌های طبیعت، ایشان را به بهار تشبیه می‌کند، و می‌گوید: "همچنان که تندر می‌گرد، ابر می‌بارد، برق می‌درخشد، باد می‌وزد، غنچه‌ها می‌شکفتند و پرندگان می‌خوانند، عارف هم چشمش می‌گیرید، لیش می‌خندد، دلش می‌لرزد، سر می‌بازد، نام یار را بر زبان دارد بر آستان او می‌گردد" [حسینی، ۱۳۸۷: ۷۱]. جدول ۲ تعدادی از عرفا و شاعرانی که به جنبه عرفانی و معنوی آب توجه داشته‌اند و توصیفات به کار رفته توسط آنها و کشف نمونه کالبدی آن در باغ های ایرانی را نشان داده است.

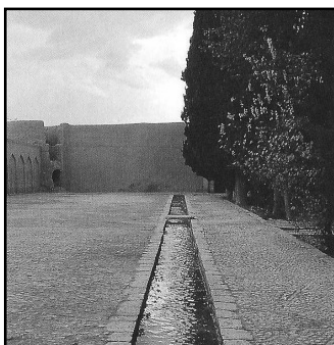
عصر موجود در باغ ایرانی	استفاده از تمثیل	عرفایی که به جنبه‌ی معنوی آب اشاره داشته اند
نهرها و جوی های روان در سراسر باغ	اشاره به تسبیح حق تعالی توسط رودخانه های بهشتی	یونس امره عارف بزرگ آناتولی قرون وسطی
هندسه چهار باغ ایرانی و وجود انواع حوض‌ها در بخش‌های مختلف باغ	اشاره به نهرهای بهشتی و حوض کوثر به نشان وصول به درگاه حق تعالی	غالب دهلوی
وجود عناصر مظهر قنات، جوشگاه، شترگلو در باغ	تمثیل لب یار به چشمه سلسبیل در بهشت	عبدالرئوف هروی
وجود آب به عنوان اصلی ترین عنصر باغ، مایه آرامش و سرزندگی	اشاره به آب به عنوان وسیله ای برای راحت روح	روزبهان بقلی شیرازی
آب با اشکال گوناگون عنصر جدایی‌ناپذیر باغ ایرانی است	اشاره به آب به عنوان آیه جمال الهی	غزالی
نهرها، جوی‌ها و کانال‌های آب، آبگردان، سینه کبکی‌ها	گوش‌دادن به صدای آب جاری و یافتن وحدانیت حق تعالی	ذوالنون مصری
آب باران ذخیره شده در قنات جهت آبیاری باغ	شبیبه عارفان عاشق به ابر گریان	شلی عارف غریب بغدادی

جدول ۲. جنبه معنوی آب از دیدگاه عرفا و تبلور آن در باغ ایرانی
مأخذ: نگارندگان

رویکرد زیباشناختی و کارکردی آب در باغ ایرانی

در طراحی باغ علاوه بر توجه به زیبایی و هویت مکانی اصل توجه به آبیاری قاعده کلی بوده، تا آنجا که ابعاد فضا با توجه به میزان دسترسی به آب طراحی می‌شده است؛ استفاده از خنکی، انعکاس، صوت آب به صورت‌های استخر، حوض، حوضچه، جویبار، آبشار (پلکانی، سطح شبیدار، فواره) استخر کم عمق در محل برخورد گذرگاه‌های اصلی (برای دید از نزدیک) استخر عمیق به عنوان آب‌بند یا منبع آب، (برای دید از دور) به کار می‌رفت. [Thacker, 1979: 121]

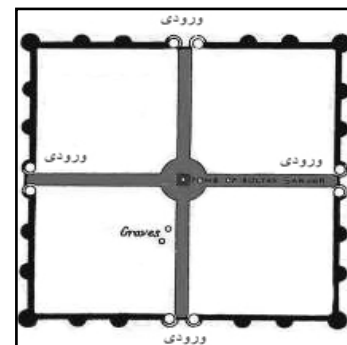
آب در واقع جالب‌ترین موضوع منظره‌ها و شیرین‌ترین اتفاق در بخش‌های مختلف باغ محسوب می‌شد. [ASLA, 1977: 23] از این رو که از دور چشم را به خود خیره می‌کرد و از نزدیک بسیار دلپذیر بود؛ هر جا در معرض دید قرار می‌گرفت، طراوت و زندگی را به همراه داشت؛ سایه‌ها را به حرکت وا می‌داشت، ملالت و بیهودگی را به نشاط مبدل می‌کرد و مناظر شلوغ را با فرم سبک و گستردگی خود غنی می‌ساخت؛ در بعضی مواقع با بزرگترین ترکیب‌ها برابری می‌کرد و گاهی با بی‌اهمیت‌ترین آنها سازگار می‌شد. (تصاویر ۶ و ۵) ممکن است در یک گستره آرام قرارگیرد تا موجب آرامش در یک منظره صلح‌آمیز شود و یا در مسیری پر شتاب و پر پیچ و خم، شکوه و شادمانی ایجاد کند. در جدول ۳ انواع گونه‌های مختلف آب در باغ‌های ایرانی از دو جنبه کارکردی و زیباشناختی ارائه شده است.

تصویر ۶ حرکت آب در نهرهای فرعی باغ
فین کاشان: حضور آب در مقیاس کوچک،
Khansari.1998

تصویر ۵. استخر جلوی کوشک در باغ
ارم شیراز: حضور آب در مقیاس بزرگ،
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۴. باغ مزار سلطان سنجر و حرکت آب
در ۴ طرف. مأخذ: سلطان زاده، ۱۳۷۸

ترسیمات	کارکرد زیبایی شناسی	کاربرد	نمایش آب در باغ ایرانی
	ایجاد هسته مرکزی در باغ	انتقال آب از مخزن به سطوح مختلف باغ	نهرهای اصلی
	به وسیله جریان دائمی نهرهای فرعی می توان باغ را به عنوان یک مجموعه کامل درک کرد.	آبرسانی به باغچه ها و کرت ها، کنده شده در دل خاک	نهرهای فرعی
	تداعی حالت دعوت کنندگی، پیوند دهندگی و یا جداسازی	اتصال دهنده های فیزیکی و مجزا کننده حرکت آب	کانال ها
	زیباتر نشان دادن حرکت آب و ایجاد صدای دلنشین آب	جهت ایجاد موج در آب و بیشتر نشان دادن آن	سینه کبکی
	حرکت دادن آب در سطحی محدود، جلب توجه و تأکید	جهت به گردش در آوردن مکرر آب	آبگردان
	.....	لوله هاس سفالی جهت انتقال آب از مظهر قنات به سمت بالا	تبوشه های سفالی
	تأکید بر حرکت و جش و خروش آب ، ایجاد صدای آب	فواره مانندی در داخل آب جهت گرداندن و حرکت آب	جوشگاه
	نماد سرچشمه ها	جوشش آب به سمت بالا	فواره و آبفشان
	.....	با ایجاد اختلاف فشار ، آب را به سمت جلو می راند.	شترگلو
	ایجاد آبشارهای کوچک در سطحی محدود، ایجاد صدای آب	در زمین های شیب دار باغ از این آبنما استفاده می شد.	آبنمای پلکانی
	قلب باغ، ایجاد سطح آینه و زیبایی چشم انداز در مقابل کوشک	مکان مکث و ذخیره آب که نهرهای اصلی به سمت آن جاری می شوند.	استخر
	ایجاد نقاط عطف، خاصیت شکل پذیری آب در طرح های مختلف حوض ها به خوبی نمایان می شود.	جهت ذخیره آب و ایجاد مکث در نقاط عطف باغ	حوض

جدول ۳. رویکرد زیباشناختی و کارکردی آب در باغ ایرانی. مأخذ : نگارندگان

گیاه در باغ ایرانی

گیاهان در باغ ایرانی گذشته از جنس و گونه، از نظر محل قرارگیری، طرح کاشت، زیبایی و سودمندی بسیار قابل ملاحظه هستند و حتی در حفاظت باغ در مقابل عوامل طبیعی مخرب نقش مهمی را ایفا می‌کنند. گیاهان در باغ ایرانی با اهداف متفاوتی از جمله سایه‌اندازی، محصول‌دهی و تزئین باغ به کار می‌روند و از آنجا که سودمندی یکی از اصلی‌ترین ویژگی‌های باغ‌سازی ایرانی است، بیشترین حجم گیاهان باغ را درختان میوه و پس از آن درختان سایه‌افکن تشکیل می‌دادند، به همین نسبت گیاهان تزئینی به میزان کمتری در باغ به چشم می‌آیند [پهرام، ۱۳۸۴: ۸۱]. جایگاه گیاهان در باغ در فصول مختلف متفاوت است؛ به طوری که در بهار: شکوفه، گل، عطر و بو، طراوات و شادابی؛ در تابستان؛ سایه، گل، میوه، آب روان، هوای مصفا و فضای استراحت؛ در پاییز: هنگامه و غوغایی از میوه‌های الوان، رنگهای پویا و رقص برگ‌ها؛ در زمستان: هندسه عیان و سرافرازی درختان همیشه سبز در آغوش شاخه‌های خزان زده عریان، را به تصویر می‌کشند [کلاستن، ۱۳۸۷: ۶۷]. گیاهان به طور کلی به دو دسته درختان و گل‌ها تقسیم‌بندی می‌شوند و در این پژوهش بررسی سه جنبه مفهومی، کارکردی و زیباشناختی گیاهان در دو گروه مجزای درختان و گل‌ها انجام می‌گیرد.

۲. مفهوم معرفتی درخت در مبانی اسلامی

طبیعت، نخستین اسباب دنیوی تجلی ساحت الهی برای انسان است؛ در این میان کمتر چیزی است که بتواند زودتر از درخت، اندیشه‌ی کمال را به ذهن آورد، زیرا درخت برای نیل به کمال رشد، امکان مکانی و زمانی داشته است، زیرا شاخه‌هایش به بیرون و بالا متوجه است، کمال آن بسته نیست، بلکه باز است. از این رو همواره در مبانی اسلامی به جنبه معنوی درختان توجه می‌شده است و علاوه بر آیات قرآن کریم، بسیاری از منابع معرفتی نیز این آفریده الهی را گرمی انگاشته‌اند.

۱.۲. مفهوم معنوی درخت در قرآن

در قرآن کریم در اکثر موارد از درخت با واژه "شجر" یاد شده است. واژه شجر در حقیقت به معنای "هرچه از رویدنی‌ها که تنه دارد"، می‌باشد. علاوه بر این در قرآن از لفظ "شجر و تنازع" نیز استفاده شده است. چنان که در آیه ۶۵ سوره مبارکه نساء می‌خوانیم: "فلا وربک لایؤمنون حتی یحکموک فیما شجر بینهم ثم لایجدوا فی انفسهم حرجاً مما قضیت و یسلموا تسلیماً" نه چنین نیست قسم به خدای تو که اینان به حقیقت اهل ایمان نمی‌شوند مگر آنکه در خصومت و نزاعشان تنها تو را حاکم کنند و آنگاه به هر حکمی که کنی هیچ گونه اعتراضی در دل نداشته و کاملاً از دل و جان تسلیم فرمان تو باشند. در این مورد نیز کلمه "شجر" با معنای درخت قرابت دارد چرا که منازعه را از آن جهت مشاجره می‌نامند که سخن دو خصم مثل برگ و شاخه درخت را در هم می‌آمیزد. ولی به طور کلی واژه شجر با اشکال مختلف بارها در قرآن مورد استفاده قرار گرفته است که هر کدام بیان‌کننده صفات متنوع و ویژگی‌های مختلف آن می‌باشد. مثلاً در سوره یس در بحث بسیار مهم آفرینش و حیات بازپسین، خداوند پدید آمدن آتش را از درخت سبز به عنوان پدیده‌ای شگفت و عبرت آموز نقل می‌کند. امام فخر رازی می‌گوید: "آتش در دل درخت، همانند شعله حیات در پیکر انسان است و خداوند آفرینش آتش و ذکر آتش در درخت را به عنوان مقدمه‌ای برای آفرینش بزرگ خود بیان کرده است" [بیستونی، ۱۳۸۶: ۹۱]. همچنین در آیه ۳۰ سوره قصص می‌خوانیم: "پس چون به آتش رسید، از جانب راست وادی در آن جایگاه مبارک، از آن درخت ندا آمد که: ای موسی، منم، من، پروردگار جهانیان" (قصص، آیه ۳۰) در آیه ۲۰ سوره مؤمنون داریم: "از طور سینا درختی برمی‌آید که روغن و نان خورشی برای خوردگان است". (مؤمنون، آیه ۲۰) موارد استفاده درخت در قرآن در سوره‌های مختلف، متفاوت است. جدول ۴ انواع نقش‌های درخت در قرآن را به همراه توصیف به کار رفته در مورد آن و تطبیق آن با نمونه کالبدی در باغ ایرانی نشان می‌دهد.

انواع نمونه های درخت در قرآن	توصیف قرآنی	نام سوره و آیه	عناصر مربوط در باغ ایرانی	
نقش درخت در زندگی پیامبران	شجره ممنوعه	بقره/۳۵، اعراف/۲۲-۱۹، طه/۱۲۰	درخت میوه (برخی از مفسرین درخت سیب و یا به دانسته اند).	
	درخت هستی بخش برای حضرت یونس(ع)	صافات/۱۴۵	درخت میوه دار و سایه افکن	
	درخت رسالت حضرت موسی	قصص/۳۰	نوعی درخت گرمسیری	
	درخت خرما در وضع حمل حضرت مریم	مریم/۲۲-۲۵	نخل خرما	
	بیعت مسلمانان با رسول اکرم در زیر درخت حدیبیه	فتح/۱۸	درخت سایه افکن	
نقش درخت در نمایان کردن قدرت خداوند	اشاره به درختان باغ و بستان ها، درخت زیتون و خرما و درختان کوهستانی به عنوان نشانه ای برای درک قدرت پروردگار	نمل/۶۰، نحل/۱۰، واقعه/۷۲، نحل/۶۸	درختان زیتون و خرما، درختان گرمسیری و سردسیری	
درخت تسبیح گوینده درگاه حق تعالی	تسبیح حقیقی و قالی درختان در درگاه خداوند و سر به سجده نهادن درختان	الرحمن/۶، حج/۱۸	شامل تمامی انواع درختان	
درخت و تمثیل در قرآن	تمثیل کلمه پاکیزه و کلمه کفر به درخت پر بار و بی بار	ابراهیم/۲۶-۲۴، اسراء/۶۰	درختان میوه دار و غیرمیوه دار	
	تمثیل نور الهی به ستاره ای درخشان از درخت زیتون	نور/۳۵	درخت زیتون	
درختان بهشتی	درخت طوبی	رعد/۲۹۰	درخت پر شاخ و برگ و سایه افکن	
	درخت سدره المنتهی	نجم/۱۶-۱۴	درخت سدر سایه دار	
درختان جهنمی	درخت سدر مخضود و طلع مخضود	واقعه/۲۹-۲۸	درخت سدر پر میوه و درختان موز پر برگ سایه دار	
درختان خاص نام برده شده در قرآن	درخت زقوم	واقعه/۵۲، صافات/۶۲، دخان/۴۳	سیاه درخت	
	درخت خرما	مجموعاً ۲۰ مرتبه در آیه های مختلف تکرار شده است	درخت خرما	
	درخت انگور	مجموعاً ۱۱ مرتبه با معادل عربی "عنب" تکرار شده است.	درخت داربستی	
	درخت انار	انعام/۹۹، انعام/۱۴۱، الرحمن/۶۸	درخت میوه	
	درخت زیتون	انعام/۹۹، انعام/۱۴۱، نحل/۱۱، تین/۱، نور/۳۵، عبث/۳۹	درخت میوه	
	درخت انجیر	تین/۱	درخت میوه	
	درخت سدر پر میوه بی خار	واقعه/۲۸	درخت میوه	
	درخت سدر بی بار	سبا/۱۶	درخت بی بار و غیر میوه دار	

جدول ۴. جنبه معنوی درخت در قرآن کریم و تبلور آن در باغ ایرانی. مأخذ: نگارندگان

۲.۲. مفهوم معنوی درخت از منظر عرفانی - اسلامی

بنابر دیدگاه عارفان، در باغ تمامی گیاهان خود را وقف ذکر خداوند و نمازگزاردن بر او کرده اند و از این لحاظ به فرشتگان می مانند که کارشان صرفاً حمد پروردگار است. جلال الدین رومی می گوید: "درختان در حال نمازگزارند و پرندگان آواز مناجات سر داده اند و بنفشه به سجده سرخم کرده است" [بیستونی، ۱۳۸۶: ۷۱]. به نقل قول عارفان درختان دستان خود را به سوی آسمان می گشایند و از آنجا که برگ چنار همواره به دست انسان تشبیه شده است، این درخت را معمولاً پیش نماز گیاهان نمازگزار باغ دانسته اند؛ [عبدالله دفاع، ۱۳۸۶: ۱۲۱] و در پاییز که درختان برگ هایشان را از دست می دهند و به حالت بی برگی می رسند، به عارف کاملی می مانند که بدون تعلقات بیرونی و دنیوی و در نتیجه بی غم و اندیشه و در حالت دعا و تضرع و با فقر مطلق در برابر خداوند ایستاده است. [همان: ۱۲۸] عارفان درخت را صورت مثالی و نماد تطور و نو شدگی می دانند. رشد مداوم نباتات نشانه تجدید حیات ادواری و یادآور اسطوره بازگشت جاودانه به اصلی واحد است. در مبانی عرفانی هر یک از درختان به نوعی دارای نماد و نشانه خاص خود می باشند.

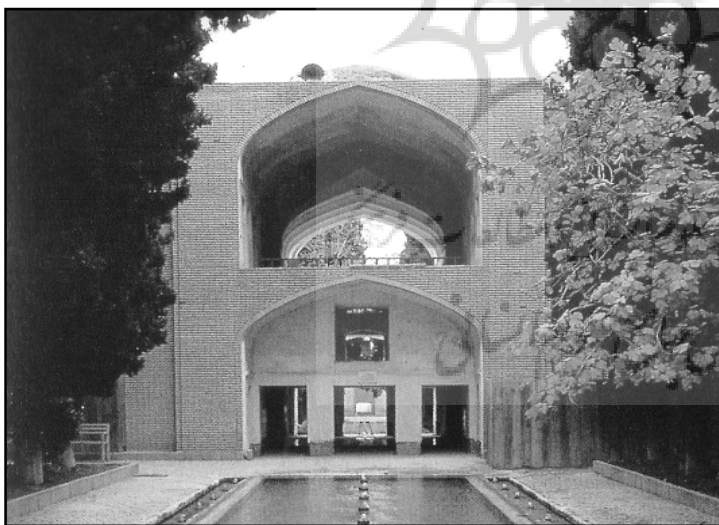
از این رو باغ ایرانی، محیطی همواره سرسبز و مملو از نمادهایی است که مجموعه‌ای از اعتقادات را به آدمی یادآوری می‌کند. جدول ۵ درختان کاشته شده در باغ ایرانی را به همراه مفهوم نمادین و عرفانی آنها و کارکردهای آنها در باغ نشان می‌دهد.

درختان کاشته شده در باغ ایرانی	مفهوم نمادین و عرفانی	بررسی کارکردی درختان
چنار	نماد شکوه و تعلیم	درخت سایه افکن، جلوگیری کننده از شیوع تب و بیماری
کاج	راستی، عمود بودن، باروری، طول عمر و ایمان	درخت همیشه سبز و محافظت باغ در برابر بادهای زمستانی
سرو	مشخصه مرگ و جنازه، نماد لطافت و شادابی	سایه اندازی و سرسبزی در تمام طول سال
تبریزی	نماد همه جفت ها، بین و یانگ، سال قمری و شمسی	رشد سریع و استفاده از چوب آن
زبان گنجشک	سازگاری، تولید و تواضع، درخت کیهانی مقدس	سایه اندازی
انجیر	باروری، زندگی، صلح و کامیابی	استفاده خوراکی
درخت مو	نماد زندگی و بی مرگی	استفاده خوراکی از میوه و برگ آن
سیب	عشق، صلح و توافق، الوهیت و معرفت	استفاده خوراکی
گلابی	امید و سلامتی، عدالت، دولت خوب و داوری عادلانه	استفاده خوراکی
گیلاس	نماد تولد برهنه انسان در جهان	استفاده خوراکی
هلو	دافع شرو میوه پریان	استفاده خوراکی
آلو	نماد آزادی و وفاداری، طول عمر، پاکی، عزت، خردسالی	استفاده خوراکی
توت	نمادی از سه مرحله زندگی انسان	استفاده خوراکی از میوه، برگ آن جهت تغذیه کرم ابریشم، استفاده از چوب
زالزالک	گیاه پریان، گل عروس رومی یونانی	استفاده خوراکی
نخل	نماد شادی، شهوت، تبرک، درخت حیات	استفاده خوراکی، استفاده از برگ، ساقه
بادام	نماد بکارت، خودزایی، سعادت‌مندی در زناشویی، دلربایی و لطافت	استفاده خوراکی
گردو	خرد مکتوم، باروری، طول عمر، مظهر پایداری	استفاده خوراکی، استفاده از برگ و چوب آن

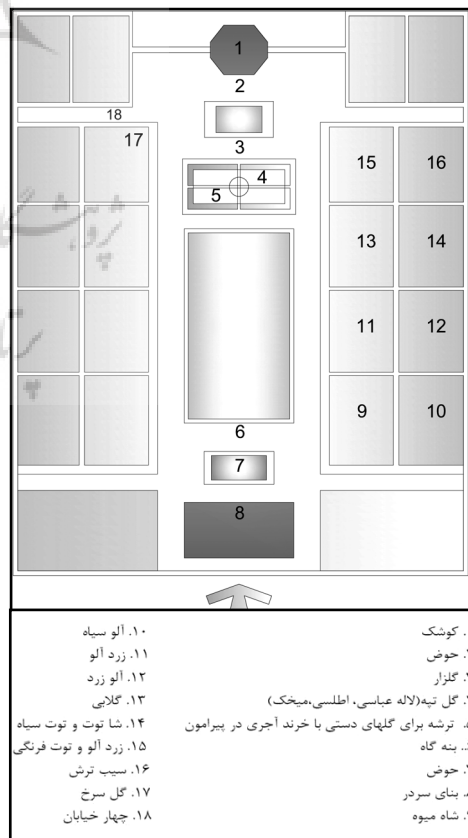
جدول ۵: مفهوم نمادین درختان و بررسی کارکردی آنها در باغ ایرانی
 مأخذ: نگارندگان

رویکرد زیباشناختی و کارکردی درختان در باغ ایرانی

در باغ ایرانی کاشت تمامی درختان برای منظور و هدف مشخصی انجام می‌گرفت و هرگز به صورت اتفاقی و بی‌منطق نبود. [Geographical, 1957, 11] (جدول ۵) درختان سایه افکن در دو طرف مسیرهای باغ قرار می‌گیرند، که بر مسیرهای محوری، با توجه به اهمیت آنها و با اتکا به نوع درخت سایه افکن تأکید می‌گذارند [لثجینسکی، ۱۳۸۷: ۷۱]. این درختان در مواقعی تنها یک نوع درخت می‌باشند، مانند چنار و مواقعی دو نوع مانند چنار و سرو. در اطراف باغ در جوار دیوار، مسیر حرکت وجود دارد، که در آنجا نیز درختان سایه افکن بی‌بار و یا سایه افکن میوه‌دار مانند گردو، به طور ردیفی در کنار نهر قرار می‌گیرند. در محورهای فرعی که محور اصلی را به صورت قائم قطع کرده و مسیرهای بین کرت‌ها را تشکیل می‌دهند نیز درختان سایه افکن به طور ردیفی کاشته می‌شوند. در میان کرت، درختان میوه قرار می‌گرفته‌اند، که براساس انواع قابل رشد در اقلیم‌های مختلف تفاوت می‌کرده‌اند. برای نمونه باغ دلگشای شیراز به غیر از درختان سایه افکن اطراف مسیرها در کرت‌های خود، درختان نارنج دارد. که بوی دل‌انگیز آنها در بهار هنگامه می‌کند [بل، ۲-۱۳۸۶ : ۱۲۴]. در دو خیابان دو طرف میان کرت یا آبنا، برای کمک بیشتر به ایجاد سایه، گذرگاه‌های باغ‌ها را باریک‌تر انتخاب می‌نمودند تا سایه درختان دو طرف همه سطح گذرگاه را پوشانند و به این ترتیب دالان سرپوشیده‌ای از درختان می‌ساختند. همچنین زمانی سطح کرت‌ها به اندازه‌ای پایین‌تر از سطح راه‌های محوری قرار می‌گیرند که پیاده‌رو به راحتی می‌تواند از میوه درخت نزدیک محور استفاده کند. در باغ‌های ایرانی پیرامون استخر را با درختان نارون، افرا، مورد و ارغوان می‌پوشانند. بیدها را هم در جایی می‌کاشتند که آب زیاد باشد، ولیکن کنار استخر و حوض نمی‌کاشتند، زیرا لبه حوض را می‌شکست. در کنار گذرگاه و جوی آب درختان خزان دار و همیشه سبز را کنار یکدیگر می‌کاشتند؛ (شکل ۷) چرا که همواره سبزه‌ها نماد بيمرگی، جاودانگی، نیروی حیات جوانی، نیرومندی و نیروی زاد و ولد هستند [حیدری، ۱۳۸۷ : ۴۸]. تغییر شکلی که درختان چنار در چهارفصل سال از نظر رنگ برگ‌ها و یا ریزش آنها دارند، در مجاورت درختان سرو و کاج که همواره برگ داشته و سبز هستند، تنوع زیادی در رنگ و طرح و حجم باغ ایرانی به وجود می‌آورد. (تصویر ۸)

تصویر ۸. کاشت درختان خزان پذیر و همیشه سبز در کنار یکدیگر. Khansari.1998

تصویر ۷. الگوی کلی کاشت درختان در باغ ایرانی. ماخذ: نگارندگان؛ بر گرفته از مقاله باغ ایرانی مرحوم پیرنیا

تقریباً یک هزاره است که عرفا و شاعران فارسی‌گوی کمال تجلی الهی را در گل دیده‌اند. با این حال این گل الهی را هرگز نمی‌توان به درستی وصف کرد، شاعر تنها می‌تواند شرح هجران بلبل از گل را بسراید، تنها بلبل که دور از گل به سر می‌برد، می‌تواند کلماتی حاکی از ستایش و شوق بر زبان آورد، همچنان که نی پس از بریده شدن از نیستان آواز سر می‌دهد. محمد اقبال فلسفه خود را براساس همین مفهوم پی ریخته و براین باور است که جدایی و فراق، انسان را به حرکت در می‌آورد و او را قادر می‌سازد تا آوازی سوزناک سر دهد و زیبایی بیافریند، درست مانند بلبل که مشتاق رسیدن به گل است [عبدالله دفاع، ۱۳۸۶: ۴۴]. مولوی نیز به این مفهوم پی برده است: "بلبل ایشان که حالت آرد او/ در درون خویش گلشن دارد او" [همان: ۴۶]. عارف، عشق به معبود را در ورای گل‌ها و درختان، در سایه سرو باریک اندام و در سجده خاضعانه بنفشه کوچک می‌یابد. بسیاری از عارفان بیان کرده‌اند که چگونه هنگام شنیدن حمد و تسبیح گیاهان به شهود رسیده‌اند و این تسبیح مدام پروردگار توسط طبیعت را در قالب حکایات و اشعار با زیبایی تمام به تصویر کشیده‌اند؛ یکی از زیباترین این حکایات درباره سنبل افندی، شیخ طریقه خلوتی در استانبول قرن دهم/ شانزدهم، است؛ سنبل افندی می‌خواست جانشین خود را تعیین کند. به این منظور مریدان را برای تزئین خانقاه به دنبال جمع آوری گل فرستاد. همه آنها با دسته‌های بزرگ گل بازگشتند، به جز فردی به نام مرکز افندی که فقط یک گل کوچک پژمرده با خود آورد. از او پرسیدند که چرا چیزی در شأن استاد نیوردی پاسخ داد: (همه گل‌ها را در حال ذکر و نیایش پروردگار یافتیم؛ چگونه می‌توانستیم دعایشان را قطع کنیم؟ آن گله گلی دیدم که تازه ذکرش را به پایان رسانده بود، همان را آوردم) به این ترتیب مرکز افندی به جانشینی سنبل افندی انتخاب شد. [همان: ۷۲] در جدول ۶ عرفا و شاعرانی که به طور ویژه به جنبه معنوی گل‌ها در باغ اهمیت می‌دادند به همراه تمثیل‌های به کار رفته توسط آنها و تطبیق با نمونه‌های موجود در باغ‌های ایران مشخص شده است. گل‌های کاشته شده در باغ ایرانی نیز به مانند درختان، هر کدام نشانه و نماد خاصی را دارند و نشان‌دهنده مفهوم عرفانی می‌باشند. این مسئله نشان می‌دهد که عارفان و شعرا به بعد معنوی و مفهومی گل‌ها در باغ تا چه اندازه اهمیت می‌دادند. (جدول ۶)

گل‌های کاشته شده در باغ ایرانی	مفهوم نمادین و عرفانی	استفاده کارکردی از گل‌ها
گل سرخ	دارای سلطه و تفوق در باغ، هم نماد زمان و هم ابدیت، هم کمال آسمانی و هم رنج زمینی	گلاب گیری و رایحه خوش
بنفشه	نماد فضیلت و زیبایی نهفته، حجب	استفاده دارویی
سوسن	نماد پاکی، صلح، رستخیزو مظهر باروری ایزد بانوی زمین	استفاده خوراکی و دارویی از گلبرگ هایش
سنبل	نماد دوراندیشی، آرامش فکری	مورد استفاده زنبور عسل
پامچال	معرف پاکی، جوانی و گستاخی	خواص دارویی، مقوی و تب بر، کرم کش و ضد تشنج
تاج خروس	نماد بی مرگی، ایمان، وفاداری، ثبات در عشق	استفاده به عنوان جداکننده مسیرهای باغ
مینای چمنی	پاکی و معصومیت	مورد استفاده زنبور عسل و رایحه خوش
زعفران	بی علاقگی، فروتنی، انکار نفس، گیاه خورشید	استفاده خوراکی
زنبق	نیلوفر یا زنبق مصنوعی، گل نور و زندگی، شاه بانوی آسمان	در کنار خرنده آجری جهت حفظ حریم باغچه‌ها کاشته می‌شد، استفاده از عطر مطبوع
نرگس	نماد خودبینی، خودشیفتگی، غرور، باطن بینی	استفاده از عطر مطبوع و مورد استفاده زنبور عسل
یاسمن	نماد زنانگی، ملاحظت، فریبندگی، جذابیت	استفاده از عطر مطبوع و مورد استفاده زنبور عسل

جدول ۶: مفهوم نمادین گل‌ها و استفاده کارکردی آنها در باغ ایرانی. مأخذ: نگارندگان

رویکرد زیباشناختی و کارکردی گل‌ها در باغ

سازندگان باغ ایرانی، از بیهودگی پرهیز کرده، از گل‌ها استفاده منطقی داشتند و هیچگاه بدون دلیل چیزی را نمی‌کاشتند. ترکیب و ترتیب کاشتن گل‌ها در باغ‌های ایرانی به صورت تجربی - علمی و تابع روابط و ضوابط و ناظر بر کارایی، پویایی و مقابله با ناسازگاری‌های محیطی بود و نیز زیبایی و چشم‌نوازی آنها در فصول مختلف در نظر گرفته می‌شد [Alexander, 2007: 121]. جایگاه گل‌ها در باغ ایرانی، پای درختان بود. به طور ویژه گل‌هایی کاشته می‌شد که خاصیتی داشته باشند؛ به طوری که هم از عطر آنها استفاده می‌شد و هم از گلبرگ‌هایشان حلوا و مربا و .. درست می‌کردند و برخی از آنها خاصیت طبی نیز داشت. در میان کثرت فرا روی عمارت اصلی باغ، اگر استخر قرار نمی‌گرفت، گلستان بود. در باغ ایرانی همیشه سعی می‌شد که در گلستان همواره گل باشد [مک.دونالد، ۱۳۸۷: ۳۷]. گل‌های تزئینی بیشتر در باغچه‌های جلو ساختمان و در محور ورودی و یا محورهای اصلی که متوجه کوشک بود، کاشته می‌شدند؛ در بعضی از باغ‌ها در میان کثرت برای جلوگیری از هدر رفتن آب و مسائل دیگر اسپست می‌کاشتند؛ که نوعی یونجه است که تا هفت بار قابل درو می‌باشد؛ مفید، خوشبو، زیبا و اقتصادی است؛ نگهداری آن آسان بوده، ازت هوا را جذب و به خاک می‌دهد؛ دافع پشه و مگس بوده، زنبور عسل از گل‌هایش تغذیه می‌کند؛ در زمستان این گیاه را درو می‌کردند و به عنوان علوفه زمستانی دام‌ها استفاده می‌کردند. در اوایل رشد، منظره چمن دارد و با رشد بیشتر در برابر باد موج می‌شود و زمانی که به گل می‌نشیند، بنفش خوشرنگی را بر متنی سبز می‌گستراند [لنچینسکی، ۱۳۸۷: ۱۲۴].

نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر بیان مبانی و مفاهیم دینی - آیینی متبلور در میراث کنونی باغ‌های ایران بوده، که به نوبه خود تأثیراتی از دوران پیش از اسلام و پس از آن و همچنین از تفکرات آیینی متفاوت در آن جلوه‌گر شده است؛ در حقیقت پژوهش حاضر به دنبال آن بود که با ارائه مستندات و مصادیق مختلف دینی آیینی و عرفانی، بدین مفهوم تأکید نماید که کانسپت اصلی و میراث موجود باغ‌های ایرانی، ریشه در تفکرات دینی و آیینی مردمان این سرزمین دارد. بر این اساس می‌توان اظهار نمود عناصر آب و گیاه از مهم‌ترین عناصر شکل‌دهنده محیط زیست محسوب می‌شوند، که در سال‌های اخیر به اهمیت مسائل کارکردی و زیباشناختی آن در طراحی منظر پرداخته شده است، ولیکن بعد مفهومی و محتوایی آن همچنان از نظر غریب مانده است؛ باغ ایرانی مجموعه ایست که هر سه بعد مفهومی - معنوی، کارکردی و زیباشناسی عناصر مذکور به بهترین شکل در یکدیگر ترکیب شده‌اند و نظامی واحد به نام "باغ ایرانی" را شکل داده‌اند؛ [کالن، ۱۳۸۳: ۲۸] از این رو برای شناسایی چنین مفاهیمی این مجموعه برگزیده شد و عناصر آب، درخت و گل از سه جنبه مفهومی، کارکردی و زیباشناختی در باغ‌های ایرانی مورد بررسی قرار گرفت؛ مباحث مطرح شده نه تنها حاکی از حضور حکیمانه و کمال‌گرایی عناصر آب و گیاه در کالبد باغ می‌باشد بلکه نشانگر دقت باغ‌سازان ایرانی به چگونگی ساماندهی این دو عنصر به گونه‌ای که پاسخگوی نیازهای جسمی و روحی، روانی آدمیان باشد، بوده است. در واقع باغ ایرانی مجموعه‌ای ملکوتی است که آفریده‌های الهی را به نحوی در خود جای داده که نه تنها نیازهای فیزیکی آدمیان (بعد کارکردی و زیباشناختی) را برآورده سازد، بلکه به بعد ماوراء الطبیعه و معنوی آن نیز توجه می‌کند (بعد مفهومی). همین مسئله باعث بقا و تداوم آن در طول زمان و شاخص شدن آن به صورت مجموعه‌ای واحد شده است. به طوری که هرچند با گذشت زمان ترکیب عناصر سازنده آن (شامل آب و گیاه) از لحاظ ظاهر و کالبد تغییراتی داشته‌اند ولیکن از لحاظ محتوا کم و بیش یکسان بوده و تغییرات چندانی نکرده‌اند. از طرفی می‌توان چنین اظهار نمود که از آن جایی که باغ ایرانی بر مبنای اصول و مبانی فکری هزاران ساله‌ی شکل گرفته در منطقه خاورمیانه و بین‌النهرین بوده و تأثیرات فکری و ذهنی بسیاری بر باشندگان این سرزمین‌ها داشته است؛ به نظر محتمل است که کتب آسمانی نیز از همین زبان و الگوی شکل گرفته در ذهن‌ها برای ارتباط با مخاطبین استفاده کرده باشند؛ همانگونه که در قرآن کریم نیز بدین‌مطلب اشاره شده است که با هر قوم با زبان خودشان ارتباط برقرار شده است. (روم، آیه ۲۲) از این رو الگوهای مورد استفاده در باغ ایرانی به شکل معنی‌داری با بیان کتب آسمانی از جمله قرآن نزدیکی دارد. به نحوی که به منظور بازشناخت الگوهای معنایی و معنوی باغ ایرانی می‌توان در قرآن و دیگر کتب آسمانی جستجو کرد. می‌توان اظهار نمود که طراحی محیط‌زیست باید در مجموع تأمین‌کننده نیازهای مادی انسان و زمینه‌ساز رشد روحی و معنوی او باشد. اگر امروز در فضاهای

سبز کشورمان، درختان و گیاهان به احجام و اشیایی صرفاً تزئینی تبدیل شده‌اند و در میان غباری از آلودگی‌ها گم می‌شوند، اگر در فضای شهری، مسیرهای عبوری اصل می‌شوند و بر فضای حضوری تسلط می‌یابند و احداث ساختمان بر احداث فضاهای سبز برتری می‌یابد و در مجموع انسان در میان اجسام مضطرب و هراسان، منفعل، سطحی و گریزان و از خود بیگانه و مسخ می‌شود، قطعاً ناشی از رسوخ فرهنگ و باورهای است که دیدگاه نظری خود را بر جوامع انسانی تحمیل نموده‌اند. با توجه به اهمیت آب و گیاهان در قرآن کریم و سایر مبانی اسلامی، شایسته است که مهندسين محیط زیست و طراحان منظر به بنیادهای معنوی و عرفانی این عناصر توجه داشته باشند. تا بدین گونه شرایطی ایجاد شود که عناصر پایدار در معماری منظر با رویکردی به مفاهیم بیان شده در باغ ایرانی ساخته شود و جهت احداث مجموعه‌هایی هماهنگ‌تر با نیازهای روحی و جسمی انسان، هر سه جنبه مفهومی، کارکردی و زیباشناختی در طراحی منظر مورد توجه قرار گیرد. دیگر نکته حائز اهمیت آنکه خداوند تمام بندگان صالحش را به همجواری با این دو عنصر ارزشمند (آب و گیاه) در بهشت موعود وعده داده است، که این نشان از اهمیت بالای این عناصر بهشتی دارد. از طرفی بازشناسی هرچه بهتر این نعمات الهی انسان را در درک هرچه بهتر معرفت الهی نیز یاری می‌نماید، چنانکه گفته شده است:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفترى است، معرفت کردگار (سعدی)

که البته این مهم در قرآن کریم (الرحمن ۱۲، انعام ۵۹، نحل ۱۰، نمل ۶۰) نیز به وضوح مشاهده می‌شود.

فهرست منابع

- بل، سایمون ۱-۱۳۸۶. عناصر طراحی بصری معماری منظر. ت: محمد احمدی نژاد. انتشارات خاک. اصفهان.
- بل، سایمون ۲-۱۳۸۶. منظر، الگو، ادراک و فرایند، ت: بهناز امین زاده. انتشارات دانشگاه تهران. تهران.
- بیستونی، محمد. ۱۳۸۶. گیاه شناسی از دیدگاه قرآن کریم. انتشارات بیان جوان. تهران.
- بهرام، محمد. ۱۳۸۴. گیاه شناسی. انتشارات رهپویان شریف. تهران.
- حسینی، اشرف الدین. ۱۳۸۷. باغ بهشت. انتشارات رجبی. تهران.
- حیدری، فاطمه و ایرانی بهبهانی، هما. ۱۳۸۷. باغ ایرانی. انتشارات همشهری. تهران.
- سلطان زاده، حسین. ۱۳۷۸. تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل. دفتر پژوهش‌های فرهنگی. تهران.
- عبدالله دفاع، علی. ۱۳۸۶. مشاهیر گیاه شناسی در تمدن اسلامی. ت: فرزانه غفاری. انتشارات سمت. تهران.
- کالن، گوردون. ۱۳۸۳. گزیده منظر شهری. ت: منوچهر طیبیان. انتشارات دانشگاه تهران. تهران.
- کلاستن، برایان. ۱۳۸۷. طراحی منظر با گیاهان. انتشارات سازمان پارکها و فضای سبز شهر تهران. تهران.
- لئچینسکی، نانس. ۱۳۸۷. طراحی کاشت منظر: رویکردی حرفه ای به طراحی باغ. ت: محسن کافی. انتشارات آبیژ. تهران.
- مک دونالد، برایان تامس. ۱۳۸۷. مستند سازی طراحی منظر. ت: سولماز حسینیون. انتشارات شهیدی. تهران.

- Khansari, Mehdi.1998. **the Persian Garden: Echoes of Paradise**, Mage Publishers, Washington DC.
- Wilber, Donald Newton.1979.**Persian Gardens and Garden Pavilions**, Dumbarton Oaks, UK.
- Wilber, Donald Newton, Ackerman, Phyllis.1940. **The Persian Garden**, The Iranian institute, Tehran.
- Johnson, James, Sydney Johnson, James, Links, Julian A.1929. **The Persian Garden**, Illustrated by Julian A. Links, Windsor Press, England.
- Geographical Magazine.1957. **Published by Campion Interactive Pub. Ltd**, California, USA.
- Ruggles, D. Fairchild.2008.**Islamic Gardens and Landscapes**, University of Pennsylvania Press, USA.
- Eliade, Mircea, Adams, Charles J.1987. **The Encyclopedia of Religion**, Macmillan, UK.
- Thacker, Christopher.1979. **The History of Gardens**, University of California Press, USA.
- Gheissari, Mohammad.1975. **The Persian Garden: Its Origin and Development**, Delaware, USA.
- American Society of Landscape Architects.1977. **Landscape Architecture**, ASLArchitects, USA.
- Hobhouse, Penelope, Hunningher, Erica, Harpur, Jerry.2004. **Gardens of Persia**, Kales Press, USA. Alexander Clouston, William.2007. **Flowers from a Persian Garden and Other Papers**, BiblioBazaar, LLC, Charleston, USA.22...

شپوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی